

Ж.А. Жақыпов, Б.А. Абдыханова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: zhan.zhak58@gmail.com)***Фольклорлық ілкі мәтіндердің қазіргі көркем шығармаларда берілу тәсілдері**

Көркем шығарманы дұрыс түсініп, қабылдау көп жағдайда оқырманның аялық білімімен тығыз байланысты. Бұл мәселе көркем шығарманы басқа тілге аударған кезде ғана туындамайды, көркем шығарма мәтінін түсіну үшін де маңызды. Мақалада ХХІ ғасыр көркем шығармаларында кездесетін фольклорлық прецедент мәтіндердің орны мен оның оқырман тарапынан қабылдануы қарастырылды. Фольклорлық прецедентті мәтіндердің қазіргі көркем әдебиетте екі көрінісі бар. Олар – прецедентті есімдер мен айтылымдар. Бұлардың кейінгі көркем мәтіндерге кірігуінің өзіндік жолдары бар. Көркем шығарма авторлары фольклорлық элементтерді қолдануда әртүрлі тәсілдерді пайдаланады. Мақалада оның мынадай тәсілдері көрсетіліп, тілдік фактілер арқылы дәлелденді: 1) фольклорлық прецедентті трансформациялап енгізу; 2) фольклорлық прецедентті тақырыпат түрінде жұмсау; 3) фольклорлық прецедентті көптік мағынада жұмсап жағымсыз эмоция тудыру; 4) жалқыдан жалпыға өткен фольклорлық ілкі антропонимдер; 5) сұраулы сөйлем арқылы түзілген прецедентті мәтіндер; 6) теңеу арқылы берілген прецедентті есімдер; 7) экспрессивті-бағалауыштық метафора арқылы берілген прецедентті есімдер; 8) контекстуалдық антонимдерді пайдалану тәсілі. «Прецедентті» деген сөзді қазақ тілінде «ілі» деп алдық.

Кілт сөздер: көркем шығарма, көркем шығарманы қабылдау, фольклор, ілкі мәтін, ілкі жағдаят, ілкі есім.

Кіріспе

Фольклорлық ілкі мәтіндер бойында ұлтымыздың мәдени кеңістігіндегі белгілі бір рухани құндылықтарды ғасырлар бойы сақтай алатындығымен ерекшеленеді. Ұлттың рухани құндылықтарын сақтауда, келер ұрпаққа жеткізуде, сондай-ақ ұлттық тегінді түйсінуде фольклор негізгі энергия көзі болып табылады, ол тілді, халықтың рухын сақтайды, сондай-ақ ұлттық мәдениет салаларының, оның ішінде көркем әдебиеттің динамикалық дамуындағы негізгі өнім деуге болады. Фольклорлық ілкі мәтін ұлттық мазмұндық сипатымен ерекшеленетін санат, ілкі мәтін ретінде қарастырылатын ілкі тілдік бірліктердің, яғни ілкі атаулар, ілкі есімдер, ілкі жағдаяттардың мәдени-танымдық, мәдени-ақпараттық мәні зор. Фольклорлық шығармалардағы басты мотив, идея – ерлік, батырлық, жомарттық, адамгершілік кодекстерінен тұратын эстетикалық, қоғамдық ірі құрылымдарды сипаттау, дәріптеу, насихаттау, ғибрат беру, аңызға айналдыру.

Мақсаты

Халық шығармашылығын зерттеу ұлттың танымдық, әлеуметтік-саяси, адамгершілік, тәрбие және дүниеге көзқарас ерекшеліктерін, моральдік құндылықтарын білуге көмектеседі. Ол бізге өз тарихымызда сақталған рухани артықшылықтарымызды жаңғырту үшін де қажет. Қазақ халқының философиялық мұрасы мифологиядан, фольклордан, поэзиядан, шешендік сөздерден, мақал-мәтелдерден, қанатты сөздерден табылады. Осыдан тіл арқылы көрінетін мәдени құндылықтардың қолданыс жүйесін зерттеу, тіл мен мәдениеттің элементтерін өз бойына шоғырландырған фольклорлық ілкі мәтіндердің лингвомәдени сипатын анықтау мақсаты туындайды.

Нәтижелері мен талқылау

Қандай да бір көркем мәтіннің жазылуының өзіндік себебі болады, ал мәтіндегі тілдік құралдар автор мақсатын, ниетін жүзеге асыруға қызмет етеді. Н. Уәли: «Көркем мәтін – айрықша тілдік код, сондықтан оқырман санасында мәтіндегі тілдік кодты аша алатындай тілдік білімнің болуы шарт, өйткені автор айтпақ ой-сезімін тілдік бірліктер арқылы кодқа салады. Ал тілдік білім дегеніміз сөзді, оның мағыналарын, сөйлем, оның мағыналары мен құрылымдарын білу дегенге саяды», — деп, тілдік тұлғаның аялық білімі болуының көркем мәтіннің мазмұнын түсінуде өте маңызды екендігін айтады. Ғалым тілдік таңбаны стимул деп анықтап, оқырман санасындағы білімнің мән алуын (актуалдануын) реакция деп таниды: «Бұл жайт мәтін арқылы «оқырман тілдік тұлға» мен «суреткер тілдік тұлға»

арасында диалогтің басталғанын байқатады. Екі бірдей код – тілдік код пен когнитивтік код — ашылғанда ғана, сөз субъектілерінің (адресант пен адресат) арасында диалог болады», — деп пікір айтады [1; 34]. Ілкі мәтіндерде мәдени кодтан тұратын тілдік таңба, автордың танымымен, өзіндік талғамымен үйлестірілген, тілдік амалдардың бірі. Автордың ілкі мәтіндерді қолдануында өзі көтеріп отырған мәселеге қатысты өзіндік субъективті оң не теріс көзқарасы жатыр, ілкі мәтін арқылы автор бағасы ашық не астарлы түрде білдіріледі. Автор қолданысындағы тілдік таңбаны талдаудан автор ниеті көрініс береді, яғни «авторлық модальділік» ұғымы көрініс табады. Ғалым Б.Шалабай мәтіннің тілдік ұйымдасуын зерттеуде «авторлық модальділік» ұғымына назар аудару керектігін айтады, себебі мәтін түзу мен мәтін қабылдауда оның рөлі ерекше деп бағалайды: «Ол мәтіннің барлық бірліктерін мағыналық, құрылымдық біртұтастықта біріктіріп тұрады. Мәтін деңгейіндегі модальділікті сөз еткенде, автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынасты, яғни қарым-қатынас актісі мәселесін қозғау керек болады. Автор тұлғасын оның мәтіндегі көріну формалары арқылы қабылдау – екіжақты үдеріс, ол автор мен оқырман қарым-қатынасына негізделеді. Мәтін модальдігі автордың мәтіндегі хабарланған жайға қатынасы, көзқарасы, ұстанымы, оқырманға жеткізуге бағытталған өзіндік құндылықтары ретінде анықталады» [2; 187–190]. Ғалым жекелеген бірліктердің сапасын емес, олардың тұтас шығармадағы, яғни тұтастық құрамындағы, қызметін анықтау керектігін айта келе: «Мәтін тілдік бірліктердің жай ғана бірігуінен тұрмайды, сонымен қатар ол автордың мақсат, ниетіне орай, қарым-қатынас жағдайы мен автордың жеке ғылыми, интеллектуалдық, қоғамдық, адамгершілік, эстетикалық т.б. бағыттарына сәйкес келетін мазмұндық және формалдық элементтердің бірлігінен тұрады», — деген қорытындыға келеді [2; 175, 176]. Көркем мәтін автор суреттеген шынайы ақиқатты бейнелейтін объективті мәні мен автордың осы шынайы ақиқатпен байланысты өзіндік ұстанымы, көзқарасы мен қарым-қатынасын бейнелейтін субъективті маңызынан тұрады. Қазіргі көркем шығармаларда ілкі мәтіндер арқылы автордың субъективті ой-толғамының оқырманға жеткізілуіндегі автор ұстанған тәсілдердің кейбір түрлеріне тоқталсақ.

1 Трансформацияға ұшыраған ілкі есімдер мен ілкі айтылымдар

Ілкі есімдер ең жиі қолданылатын ілкі бірлік болып табылады. Ілкі есімдер бүтін бір ойды білдіреді, белгілі бір ішкі мағынасы, астары бар, осы себепті ондай есімдер, бір жағынан, автор шығармасын әрлендіріп, көркемдік құрал ретінде қолданылса, екінші жағынан, оқырманға жағымды/жағымсыз әсер етуді күшейту құралы ретінде қолданылады деуге болады. Трансформацияға ұшыраған ілкі есімдер мен ілкі айтылымдар күнделікті қолданыста түрлі мағыналық өзгерістерге түсіп, оған бағалауыштық, эмоционалдық коннотациялар үстемеленеді.

→ *«Шығайбай» ілкі есімінің трансформациялануы.*

«Шығай» сөзі көне түркі тілінде, орхон-енісей жазба ескерткіштерінде «кедей» деген мағынаны білдірген. Сол көне дәуір ескерткіштерінің бірі – Күлтегін жазуында: «Жалаңаш елді тонды қылдым, шығай ерді бай қылдым. Аз елді көп қылдым» деген жолдар бар. Осы мәтіндегі «шығай» сөзі «кедей» деген мағынада қолданылып тұрғанын аңғару қиын емес. Қызғаншақ, ешкімге жақсылық жасамайтын, қолы қатты байға халық «шық бермес Шығайбай» деп тапқырлықпен өте ұтымды ат қойған. Қазіргі тілімізде «шығай» сөзінің бастапқы мағынасы ұмыт болған [3].

«Чығай – кедей, жарлы деген мағынада көне түркі тілдерінде қолданылған. Сол кезде бұл тұлғалы сөз «сығырдан», «сараң» деген мағынада ұшырасқан екен» [4; 124]. Ә. Қайдар «шық бермес Шығайбай» тұрақты тіркесінен «шық» сөзін бөліп алып қарастырады: «Тек қана қазақ тілінің өзінде ғана сақталған *шық* – «салқын түнде шөп басына тұрып қалатын дымқыл су тамшысы», — дей келе, сонда «шық» сөзі Шығайдың шықты да бермес сараң екендігін анықтаушы құрал екендігін айтады [5; 196].

Д.Досжан қолданысында «Шығайбай» образының ядросын құрайтын сараңдықтың жағымсыз мәндегі сипаты жағымды мәнге ие болған. Жазушы қолданысында «Шығайбай» ілкі есімнің семантикалық өзегі «сараң» сөзінен «үнемдеу, бейберекет шашпау» деген мағыналық өзгеріске түскен.

– *Әр пікірім бес мың доллардың о жақ, бұ жағы екенін есіңе ұстарсың, сэр Саматбек!*

Саматбек аң-таң. Алдына ас та төк асымызды тартып, мәртебелі мейманға арнаған сый-сияпатымызды алдына үйіп-төгіп, алақанға салып, түп нағашымыз келгендей, сүрініп-жығылып өліп-өшіп қызмет жасап жүргеніміз мынау! Келешек құрылысыңа жер керек пе – ал! ... я шалжайып

демалып, я тікесінен тік тұрып сызба сызатын шеберхана керек пе – кіріңіз!... Үлде мен бұлдеге оранып алыаң басып аралайсыз ба – қызметіңіздеміз!... көңіл көтерер, тоқтық басар бикешпен тілдесесіз бе – ең көріктісі сіздікі!... деп жүрегімізді қолға алып жүргенде «пікірімнің» өзі сатулы дегені – мылтықпен атқандай әсер етті. ...

Осыдан шығатын ой не? Ел боламыз десек – ертерек ашық-шашық жататын етегімізді қымталық! Мына өзіміз де нарық дәуірінің тиын санап, сөз сауған, қу бастан ет қырнаған шық бермес Шығайбайына айналайық!... Кешікпей. Бүгіннен бастап. (Досжан Д. «Жан құмары»)

Осы мағынадағы қолданыс жазушының «Құланшыда қалған із» атты әңгімесінде де бар. Осы мысалдардан байқағанымыз, Д. Досжан қолданысында сараңдық қасиеттің екінші тұсы сөз болған. Жазушы оны қажеттілік ретінде сипаттайды. Біздің ұғымымызда орнығып қалған «Шығайбайдың» сараңдық қасиетінің қайта бағалануы, яғни оң бағалануы оқырманға әсер ету, ой салу қуаттылығын арттырады. Сонымен, жазушы өз шығармаларында ел, қоғам байлығына «Шығайбайдай» карауға үндейді. Жазушы қолданысында «Шығайбай» сараңдықтан гөрі ұқыптылықты, жауапкершілікті, жанашырлық сияқты қасиеттерді репрезентациялайды.

→ «Алдар көсе» ілкі есімінің трансформациялануы.

Қазақ фольклорында Алдар көсе бейнесі әлсіздерді жақтаушы, әлеуметтік теңсіздікпен күресуші ретінде суреттеледі. Төмендегі мысалдан болмысы фольклорлық образ Алдар көсеге мүлдем кереғар бейне көреміз.

*Шұбырған шөбере мен топты жиен
Шетінен Алдар болып кетті білем.
Тауқымет шегерсіңдер ертең бәрің
Кішкентай Алдарлардың көптігінен.
Атақсыз Алдарлары бүгінгінің
Сорлата бастады зой өзімді алдап.*

(Қастек Баянбай. «Алдаркөсемен кездесу»).

→ «Қожанасыр» ілкі есімінің трансформациялануы.

«Қожанасыр» ілкі есімі — өткір әзілдерімен танымал кейіпкер, Қожанасырдың тілі өткір, тілдік санада әділетсіздік орын алған жерде шындықты әзілмен батырып жеткізе білген, тауып айта білген тапқырлық қасиеттерімен орныққан. Қазіргі көркем шығармада Қожанасыр образының трансформацияға түскені байқалады. Оған төмендегі мысалдар арқылы көзжеткізе аламыз:

*Шығармашылық еңбектің бар мехнатын өзі арқалап, соның бар құрметін қожайынға сыйлай
салған қожанасырлығына тұңғыш рет зығырданы қайнады (Ахметжан Т. «Сұлу мен суретші»).*

Шығармада күнін көру үшін біреуге жалданып жүрген дарынды суретшінің тағдыры суреттеледі, салған суреттерін қожайыны өз атынан шығарады. Ақысына суретші оның үйінде тегін тұрып, тегін тамақтанады, яғни суретші өз еңбегін, дарынын, өнерін қожайынына сатуға мәжбүр. Бұл жерде жазушы қолданысындағы «қожанасырлық» сөзі зат есімнен анықтауыштық қызметке өтіп, «ақымақтық» сөзінің синонимі ретінде қолданыс тапқан, мазмұнында мысқыл, кекесін бар. Осы мағынадағы қолданыс Б.Сарыбайдың «Өліара» атты әңгімесінде де кездеседі:

Мен 117 бал жинамаппын. Бар болғаны 117-нөмірлі талапкер екенмін. Бал деп қуанып жүргенім рет саны екен. Яғни рет саны бойынша 117 тұрған Асқарұлы Алмат бар болғаны 22 бал жинапты. Көзімнің алды тұманданып кетті. Өлім болды. Сонымен, ауыл, елді шулатып, сенсация жасаған менің ауылға қайтуыма тура келді. Ауылға келсем, менің *Қожанасыр атағым* дүрілдеп тұр екен». (Сарыбай Б. «Рауғаш ерте гүлдейді»).

→ *Қайда барсаң да — Қорқыттың көрі*» ілкі айтылымының квантитативті трансформациялану тәсілі.

Баяғыда «*Қайда барсаң — Қорқыттың көрі*» деген мақал бар еді. Ендігінің мақалы бөлек: «*Қайда барсаң – Қытайдың тауары*» (Қайнар Олжай. «Атамыз Аласанбай»).

Г.К. Ихсанғалиева ілкі мәтіндердің трансформациялану тәсілдерін квантитативтік және квалитативтік және аралас түрлерге бөледі. Бірінші түрінде мәтін құрамындағы бір сөйлем басқа сөздермен алмастырылады немесе оған басқа сөз енгізіледі. Екінші тәсіл бойынша, ілкі мәтіндегі тұтас сөз емес, оның бір бөлшегі, яғни форма немесе бірлі-жарым әріп өзгеріледі, аралас тәсілде осы аталмыш тәсілдер алма-кезек қолданылады [6; 26].

2 Тақырыпат түрінде жұмсалған ілкі есімдер

Тақырыпаттың ақпараттық сипаты ерекше, оқырман назарын бірден аударушы тілдік құрал. Қ. Түменбаевтың «Депутат Аязби» атты әңгімесі, М. Ершуованың «Аяз биге» атты өлең жолдары мен Ә.Таразидің «Қарабай» әңгімелерінде ілкі есімдер тақырыпат ретінде қолданылып, реминисценция түрінде берілген. Қ. Түменбаевтың әңгімесінде ел мәселесін шешуде әділ болуға шамасы жетпейтінін мойындап, жұмыс орнын өз еркімен босатып, өзінше бір әділдік танытқан кейіпкер өмірі баяндалады, жазушының өз кейіпкері «Аязбиді» осындай шешім қабылдануының астарында «Аязбидей әліңді біл» деген таным жатыр. Жазушы рухани құндылықтардың бағалануы қатты өзгеріске түскен қазіргі заманда өз оқырмандарына «Аязбиді» үлгі етіп отыр.

М. Ершуованың «Аяз биге» атты өлең жолдарында қазіргі таңда халықпен санаса бермейтін, қолында билігі бар адамдардың бойындағы жағымсыз қасиеттерін сынау үшін қолданылған Аяз би образы тура жолдан таймаудың бейнесі екенін еске салады, бейсанадағы ақпаратты жаңғыртады:

*Жағымпаздар жатқан соң бетке күліп,
Болмасын деп күпірлік еткен ұмыт.
Алтынды босададан аттарында,
Маңдайшаға қойыпты шекпен іліп.
Хан тұлпарын, қаңтарып бәрін мініп,
Ханишалар салса да әнін күліп.
Жолын тауып құмырсқа жорғалаған.
Өмір сүрген Аяз би әлін біліп.
...Ертегі еліндегі Аяз би шал,
Бүгінгі қоғамға да керек еді.*

Ақын өлең тақырыбын «Аяз биге» деп атап, арнау ретінде ұсынуы оқырмандарын өлеңнің мазмұнынан хабардар етіп, шығарманың толық мәтінін оқуға деген қызығушылығын тудырған стилистикалық тәсіл. Тақырыпат арқылы ғана біз өлеңде әділдік туралы сөз етіліп тұрғанын анықтай аламыз. Тақырыпат мәтінінің бүкіл мазмұнын өз бойына жинақтап тұр. «Аяз би» ілкі мәтін атрибуты қызметін атқарып тұрған «шекпен» сөзі тақырыпатты толықтырып тұр, тақырыпат пен «шекпен» бағалаушылық сөзінің арасында мағыналық байланыс бар, өлеңде «Аяз бидің» нақты қандай қасиеті жырланып тұрғанын анықтауға қызмет етіп тұр. Осы мысалдан ілкі мәтін тақырыпат ретіндегі прагматикалық функциясын, оқырманға бірден әсер ете алатын прагматикалық әлеуетін байқай аламыз.

Әкім Таразидің «Қарабай» ілкі есімімен берілген әңгімесінің тақырыпатынан-ақ шығарманың әлеуметтік тартысқа құрылатынын бірден аңғаруға болады. «Қарабай» ілкі есімі жазушы қолданысында екі тәсілмен берілген. Бірінші тәсіл – тақырыпатпен берілуі, екінші тәсіл – «Қарабай» ілкі есімінің лексикалық қайталама тәсілімен берілуі. «Шығарма тілін көріктеуде қайталама құбылысы өте ұтымды тәсіл қатарынан табылады. Ол стильдік категорияға жатады», — дейді Р. Сыздық [7; 87]. Жалпы лексикалық қайталамалар адресатқа адресанттың интенциясын білдіру қызметімен ерекшеленеді: «Қарабай» деген ат жабысқан, «Қарабай» деген атақ, неге Қарабай дейді, Қарабайға ұқсастық болса екен-ау.

Әңгіме реминисценция тәсілімен құрылған. (Әкім Тарази. «Ауыл шетіндегі үй»). Дайын сюжетке құрылған әңгіме бүгінгі заманның «Қарабайының» болмысын ашады. Кешегі «Қарабай» мал соңындағы адам, жырдың Жанак нұсқасында «Токсан мың жылқы айдаған бай болса да, үйінде сілкіп киер шапаны жоқ» деп суреттелген екен [8; 96], «бүгінгі Қарабай» оқыған, көзі ашық, студент оқытып, қоғам тәрбиесімен, қоғам ісімен араласып жүрген жаңа заман адамы. Сыртқы бейнелерінде айырма болғанымен, өз көздегендеріне жетудегі амал-тірліктерінде ұқсастық бар, тек «бүгінгі Қарабайдың» амалы жаңаша көрініс тапқан. Қызының алдында да, қызы ұнатқан жігіттің алдында да абыройын жоғалтпайды. Қызына деген қарым-қатынаста әке бейнесіне де, қыздың ұнатқан жігітіне қарым-қатынастағы адами қатынасына да нұқсан келмейді. Екі «Баянның» да махаббатқа, сезімге деген адалдығы екі бөлек: тұрақты және тұрақсыз. Жазушының «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының сюжетін негіз етіп жазған туындысы осындай кереғар дүниелерден тұрады.

*3 Көптік мағынада жұмсалған жағымсыз эмоция тудыратын ілкі есімдер
(Алпамыстар, Шығайбайлар, Кейқуаттар, Ұлтандар, Бекежандар т.с.с.).*

Бұл тәсіл, біріншіден, бейнеленіп отырған образдардың көбеюін көрсетеді, екіншіден, жалпылама мағына үстеу арқылы белгілі бір кейіпкердің жиынтық қасиетін ғана көрсетіп қоймайды, қоғамда белең алып отырған өзгерістерден де ақпарат береді.

4 Жалқыдан жалпыға өткен ілкі антропонимдер

Кейбір ілкі есімдер сөз тудырушы жұрнақтар әсерінен жекеден жалпыға өткен, мысалы, *Кейқуат – кейқуатшылдылық; Бекежан – бекежандық, Қожанасыр – қожанасырлық, Шығайбай – шығайбайлық.*

5 Сұраулы сөйлем арқылы түзілген ілкі мәтіндер

Сұраулы сөйлемдердің риторикалық қызметі тыңдаушыға әсер етеді. «Риторикалық сұрау жауапты, хабар алуды көздемейді. Бұндай сөйлемдер қарсылық білдіру, кекету сияқты мақсаттың прагматикалық мақсатын арттырады. Сөйлеушінің қарсылық білдіруден гөрі дәлел, негіздемені келтіре отырып, сұраулы сөйлем түрінде мақсатын жеткізуді сөйлеу актісінің ықпал ету күшін арттырады» [9; 153].

→ Кеткен бе деймін ұлы елім азып,

Қозы мен Баян ұрпағы қайда? (Қазыбек Иса. «Аякөз айшықтары»).

→ Қане, сондағы *Қодарсыз, Бекежансыз* бостандықта табысқан сүйіспеншіліктер? Әдіре қалған жоқ па, әлдеқашан. (Шойбекова Г. «Ай сәулесі мен көлеңкесі»).

→ «Сонда деймін, осының бәрін білетін, түсінетін жер бетіндегі барлық адамдар техникалық құралдарды араластырмай таза қол еңбегімен жұмыс істесе, қандай нәтиже шығар еді? Онда жеміс-жидектердің өнімі де ерекше мол болып, табиғаттың ластануы деген мүлде болмас еді. Адамдардың барлығы жұмыссыз болмай, әркім өзінше еңбек етіп, ұрпақ өсіретін еді. Онда жер бетінде *Асанқайғы іздеген Жерұйық орнайтын* шығар?! Мүмкін, қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман болар. (Алжанбай М. «Күпірлік»).

6 Теңеу арқылы берілген ілкі есімдер

Көркем шығармаларда теңеу арқылы берілген ілкі есімдер басымдылыққа ие. Теңеуді кейіпкерлердің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін сипаттауда үстеме мағына беретіндіктен, ұтымды көріктеу тәсіл ретінде мейлінше мол қолданылған.

→ Адам қанша мейманасы тасыса да обал-сауап дегенді ұмытпауы керек. Адамның қасіреті мен күдіреті де осында. Жетім-жетімнің мұңы мен сырын бесенеден білуі тиіс. Бұл өмір деген *Аяз бидің жыртық тұмағы* секілді (Оспанов С. «Екі дүниенің абыройы»).

Тасындай диірменнің шыр айналған
Соғады қайда апарып мынау жалған?
Белгісіз ата-тегі бала байлар
Сараңдау болып шықты Шығайбайдан.

(Қастек Баянбай. «Ақшам»).

7 Экспрессивті-бағалауыштық метафора арқылы берілген ПЕ

Метафора – дүниені, болмысты танудың көзі. Ол ұқсату заңдылығына негізделеді. Метафора арқылы бейнелі образ жасалынады, бір заттың атауы жалпы сыртқы ұқсастық, сәйкестікке қарай екінші бір заттың, құбылыстың атауына қатысады, түзілген мәтінге орай жағымды/жағымсыз реңкті мағына үстемелейді.

→ «*Жалғыз көз Дәуде*» қорқытты мені,

Қасымда сол күн *Қорқыт* түнеді.

Перілер билеп суға сүйреді,

Періште жолда жолықты, тегі. (Бекетова Б. «Жұлдыз боп кеткен жырларым»).

→ Күн сәулесін көрмей қалар көктегі,

Күнді ойласам, *Қорқыт естен кетпеді...* (Қазыбек Иса. «Азанама»).

- Ұстасаң да сығымдап зор тұтқаны,
Ұмытпассың кеудеңде *Қорқыт* барын. (Қайырбеков Ә. «Сұлутал»).

Осы өлең жолдарындағы ұқсату философиялық тұрғыдан алып қарағанда тура мағынадағы «өлім» сөзі мен «Қорқыт атаның» мағыналық құрылымындағы «өлім» сөзінің, яғни осы екі құбылыстың өзара ұқсастығына негізделіп, алынған. Екі құбылыстың арасындағы ұқсастық нәтижесінде «өлім» сөзі ақындар қолданысында «Қорқыт» сөзімен таңбаланып тұр. Бұл жерде «Қорқыт» сөзінің дифференциалды семасы доминанттық сипат алып, архисемасы көмескіленген.

8 Контекстуалдық антонимдерді пайдалану тәсілі

Өмірдегі қарама-қайшылықтарды айқын көрсету көркем мәтіннің прагматикалық әсерін күшейте түседі. Контекстуалдық антоним қазіргі таңда тың тілдік тәсіл болып табылады. Бұл тәсіл адресаттың эмоциясына тосын әсер етеді, сол себепті әсер ету әлеуеті жоғары.

*Ер Қодарға қыз Баян болды ғашық...
Ғашығына еркімен келді қашып.
Теңдік алған махаббат серттен тайды,
Әр адымын есеппен енді басып.*

*Қылыш емес, қолына дойырды алып,
Қарабайдың Қозы жүр қойын бағып.
Үш ұлысқа Қарекен той жасады,
Жомарттығы әлемге мойындалып...*

*Сақал қойған бетіне, салауатты ел,
Мен жүремін, ат дайын, саламат бол.
Баян сүйсе Қодарды – бақ тілейік,
Қозыңа да бір ару саралап көр!*

(Жандыбаев Ғ. «Жаңаша махаббат»).

Қорытынды

Келтірілген мысалдардан анық көрінгендей, ілкі мәтіндер ішінде ілкі есімдер түрлі тілдік амалдар арқылы жасалады. Жалқыдан жалпыға өткен жағымсыз мәндегі ілкі есімдер мен көптік мағынаға ие болған ілкі есімдердің өріс ала бастауы қоғам құндылықтарындағы өзгерістердің әлеуметтік ортаға тигізген әсерін көрсетеді. Ілкі есімдердің денотатына қарағанда, ілкі есімдерге жүктелген коннотациялық мағыналар басымдылыққа ие екендігін көреміз. Ілкі есімдер тенеу түрінде ауыспалы мағынада жиі жұмсалынады, бұл ретте ілкі есімдер бағалауыштық сипатқа ие болып, автордың субъективті пайымын жеткізеді. Шығу көзі фольклорлық шығармалар болып табылатын ілкі есімдердің жеке тұрғанда да, мәтін құрамында да танымдық әлеуеті, лингвомәдени әлеуеті жоғары. Фольклорлық ілкі есімдердің этнонимдік семантикасы да ерекше. Сол себепті ілкі мәтіндерде сақталған вербалды код шешілмеген жағдайда лингвомәдени код игерілмейді, соның салдарынан адресат пен адресант арасындағы тілдік қарым-қатынастан еш нәтиже болмайды. Ілкі феномендерді көркем шығармаға енгізудегі автордың мақсаты – адресатты иландыру, ілкі феноменнің қайнаркөзі болып табылатын көркем шығарма автор мақсатының жүзеге асуына ықпал етеді. Сол арқылы қандай да бір ақпаратқа мән бергізуге тырысу, оқырмандарының назарын нақты бір идея, сюжет, кейіпкердің мінез-құлқына, оның сыртқы келбетіне аударту мақсаты көзделеді. Соның көмегімен ілкі кейіпкердің жан-дүниесін, моральді құндылықтарын репрезентациялайды. Демек, ілкі мәтіндердің мазмұнындағы мәдени коннотацияның мәнін түсіну оқырманның ұлттық білімінің болуын қажет етеді. Осы себепті ақын, жазушылардың көркем шығармаларының көркемдеуіш, бейнелеу құралы, болмаса түсіндіру тәсілінің құралы ретінде қолданылып жүрген ілкі мәтіндерден туындайтын ассоциациялар ұлттық білімі бар оқырманға ғана түсінікті болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. д-ры ... дис. / Н. Уәли. — Алматы, 2007. — 357 б.
- 2 Шалабай Б. Көркем мәтіндегі автор бейнесі / Б. Шалабай // Мәлік Ғабдуллин феноменін зерттеу және зерделеу мәселелері: Халықарал. ғыл.-тәжір. конф. материалдары (25 қараша, 2015). — Көкшетау, 2015. — 187–190 б.
- 3 Жүнісов Д. Көне этнонимдер және тілдің тарихи белгілері / Д. Жүнісов // Ана тілі. — 2014. — 1 мамыр.
- 4 Нұрмағамбетов Ә. Сөз сырына саяхат / Ә. Нұрмағамбетов. — Алматы: Жалын, 1990. — 128 б.
- 5 Краткий этимологический словарь казахского языка / под ред. А. Исакова. — Алма-Ата: Ғылым, 1966. — 240 б.
- 6 Ихсанғалиева Г.К. Функционально-прагматический анализ заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм): дис. ... канд. филол. наук / Г.К. Ихсанғалиева. — Алматы, 2000. — 135 с.
- 7 Сыздық Р. Сөз құдіреті / Р. Сыздық. — Алматы: Санат, 1997. — 224 б.
- 8 Ғабдуллин М. Халық ауыз әдебиеті / М. Ғабдуллин, Б. Ысқақов. — Алматы: Мектеп, 1974. — 220 б.
- 9 Ерназарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагматикалық аспектісі / З.Ш. Ерназарова. — Алматы, 2001. — 215 б.

Ж.А. Жақыпов, Б.А. Абдыханова

Отражение фольклорных прецедентных текстов в современных художественных произведениях

Правильность, адекватность восприятия художественного текста во многом зависят от предварительных, фоновых знаний читателя (знания реалий, культуры). Эта проблема становится актуальной не только при переводе художественного текста на другой язык, но и при восприятии текстов художественной литературы. От современного читателя требуется гораздо больше усилий и знаний при чтении художественных произведений. В данной статье рассмотрена роль прецедентных текстов в восприятии современниками художественного произведения XXI века. Фольклорный прецедентный текст в современных художественных произведениях отражается в двух видах: прецедентные имена и прецедентные высказывания. Существует несколько своеобразных способов вкрапления фольклорных прецедентных текстов в последующие художественные тексты. Авторы художественных произведений используют следующие способы: 1) трансформация фольклорных прецедентов; 2) использование фольклорных прецедентов в качестве заголовка; 3) деонимизация в отрицательном оттенке посредством использования во множественном числе фольклорных собственных имен; 4) деонимизация фольклорных прецедентных антропонимов; 5) прецедентные тексты, образованные с помощью вопросительных предложений; 6) передача прецедентных имен посредством сравнения; 7) передача прецедентных имен посредством экспрессивно-оценочных метафор; 8) использование контекстуальных антонимов. Слово «прецедентный» использовано в казахском языке как «ілкі».

Ключевые слова: художественный текст, восприятие художественного текста, фольклор, прецедентный текст, прецедентная ситуация, прецедентное имя.

Zh.A. Zhakupov, B.A. Abdykhanova

Representing folk precedent texts in modern fiction

Adequate perception of a literary text largely depends on the preliminary background knowledge of a reader (knowledge of realities, culture). This problem becomes relevant not only when translating a literary text into another language, but also when reading texts of fiction. A modern reader needs much more effort and knowledge in reading works of art. This article examines the role of precedent texts in the perception of contemporary art work of the 21st century. The folklore precedent in modern fiction is reflected in two forms: precedent names and precedent statements. There are several peculiar ways of interspersing folklore precedent texts in subsequent literary texts. Authors of works use them in the following ways: 1) transformation of folklore precedents; 2) using folklore precedents as a title; 3) deonimization in a negative connotation by using folkloric proper names in plural form; 4) deonimization of folklore precedent anthroponyms; 5) precedent texts, formed with the help of interrogative sentences; 6) transferring precedent names through comparison; 7) transferring precedent names through expressive and evaluative metaphors; 8) using contextual antonyms. The word «precedent» is given to the Kazakh language by the word «ілкі».

Keywords: literary text, perception of fiction, precedent text, folklore, precedent situation, precedent name.

References

- 1 Uali, N. (2007). Kazak soz madenietinin teoriialyk nehezderi [Theoretical basis of the Kazakh word culture]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 2 Shalabai, B. (2015). Korkem matindehi avtor beinesi [The image of the author in a literary text]. Proceedings from Problems of studying and research of Malik Gabdullin phenomenon: *Khalykaralyk hylimi-tazhiribelik konferentsiia materialdary (25 karasha, 2015) – International scientific-practical conference*. (pp. 187–190). Kokshetau [in Kazakh].
- 3 Zhunisov, D. (2014). Kone etnonimder zhane tildin tarikhi belhileri [Old ethnonyms and historical features of the language]. *Ana tili – Native language*, 1 of May [in Kazakh].
- 4 Nurmagambetov, A. (1990). *Soz syryna saiahat [Traveling to secrets of the word]*. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 5 Iskakov, A. (Eds). (1996). *Kratkii etimologicheskii slovar kazahskoho yazyka [Short Etymological Dictionary of the Kazakh Language]*. Almaty: Hylm [in Russian].
- 6 Ihsangalieva, G.K. (2000). Funktsionalno-prahmaticheskii analiz zaholovkov (na materiale kazakhstanskikh hazet i teleprohramm) [Functional and pragmatic analysis of the headlines (on the material of Kazakhstan newspapers and television programs)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 7 Syzdyk, R. (1997). *Soz kudireti [The power of the word]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 8 Gabdullin, M., & Yskakov, B. (1974). *Halyk auyz adebiati [Folklore literature]*. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 9 Ernazarova, Z.Sh. (2001). *Soileu tili sintaksisinin prahmalinhvistikalyk aspektisi [Pragmalinguistic aspect of speech language syntax]*. Almaty [in Kazakh].